

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ӨРКЕНИЕТТЕРДІ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ

III том
Орталық Азия көшпелілеріндегі
этно-саяси үдерістер,
әулеттік басқару және жауынгерлік өнер

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

н,
н
ш
ш
і.
ш
уі
ін
ен
да
ін
ен
я-
і,
ға

да
ыс

3

ӘОЖ 94 (5) (0353)
КБЖ 63.3 (54)
О-72

*Жұмыс «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы
негізінде Орталық Азияның дәстүрлі өркениеті ғылыми-қолданбалы
зерттеу жобасының қаражаты есебінен шығарылды*

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор **М. Ж. Абдиров**
тарих ғылымдарының докторы, профессор **А. Б. Қалыш**

Редакциялық алқа:

Т. Омарбеков (жауапты редактор), Б. Кәрібаев, М. Ноғайбаева, Г.Б. Хабижанова

О-72 **Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы.** III т. Орталық Азия көшпелілеріндегі этно-саяси үдерістер, әулеттік басқару және жауынгерлік өнер: монография / жауапты ред. Т. Омарбеков, Б. Кәрібаев, М. Ноғайбаева, Г.Б. Хабижанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 268 б.

ISBN 978-601-04-1599-7 (ортақ)

3 том. – 2016. – 268 б.

ISBN 978-601-04-2508-8 (III том)

«Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу» бойынша республикалық ғылыми орталықтың ғылыми-қолданбалы бағдарламасы» бойынша жарық көріп отырған ұжымдық монографияның үшінші томы ерте ортағасырлардан бастау алатын көшпелілердің этнотерриториясының мәселелерін, кейінгі қазақ халқын құраған Алаш қауымдастығының белді тайпаларының көші-қон үдерістерін, Алтын Орда аймағындағы көшпелілердің мемлекеттік жүйесін, көшпелілер қоғамындағы батырлардың ерлік дәстүрлерін талдауға арналған. Зерттеуде көшпелілер тарихының бұрынғы ғылыми әдебиетте көтерілмеген тың мәселелері қозғалады.

Зерттеу еңбек тарихшыларға, Отан тарихы пәнінің оқытушыларына, көшпелілер өркениеті мен тарихының күрделі мәселелері қызықтыратын оқырмандардың қалың тобына арналған.

ӘОЖ 94 (5) (0353)

КБЖ 63.3 (54)

© Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді
зерделеудің республикалық

ISBN 978-601-04-2508-8 (III том)

ғылыми-зерттеу орталығы, 2016

ISBN 978-601-04-1599-7 (ортақ)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

Ортағасырлардағы Орталық Азия көшпелілеріндегі этно-саяси үдерістер

1.1. Түркі және Батыс түрік қағанаттарының этнотерриториясы мен шекарасының мәселелері

Бүгінгі таңда табиғаттың, жердің, нақты территориялардың, белгілі кеңістіктің тарихта адамзатқа ықпалын түсіну үшін ондағы тарихи оқиғаларды сипаттап қана қою жеткіліксіз болып отыр. Адам мен жер, кеңістік арасындағы тығыз байланыстың болуы, осы мәселенің ішкі мәнін тереңдей зерттеуін қажет етеді. Алайда отырықшы халықтар мен көшпелі халықтар үшін аталған белгілі кеңістікке иелік етуін, жерге өзінің тиесілі болуын түсінуі бірдей емес еді. Сонымен қатар, халықтарда территориялар үшін болған ұдайы соғыстар мен қақтығыстар нақты территория мен шекараларды анықтау маңыздылығын көрсетеді. Қазіргі заманда ол заңмен қамтамасыз етіледі. Ал, осыдан 1300-1400 жыл бұрын қауымдық меншікте болған жерде көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі тайпалар қалай өздеріне тиесілі территориялар, шекараларын және мемлекеттік шекараларын анықтай білді, мұнда қандай критерийлер басшылыққа алынғаны т.б. сауалдарға жауап беру қажеттілігі туындап отыр.

Сондықтан аталған мәселені Орталық Азияда ортағасырларда саяси үстемдікке ие болған мемлекеттер Түркі қағанаты, Батыс

Талай ғасырды басынан өткеріп, бізге жеткен батырлар туралы аңыздар, жырлар, өсиет сөздер бүгінгі ұрпақтың еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда басты орын алады. Батырлар жырының мұңы туған елін, жерін жаудан қорғаумен қатар, батырлардың қайсар қаһармандығын, ерлігін, суреттей отырып, ұрпақ тәрбиесіне өшпес мұра қалдырды.

Өлдеқашан халқымыздың рухани тірегіне, дүниетанымдық тұғырына айналған бұл жырлардың, аңыз-әңгімелердің, ел ішіне кең тараған шежірелердің, барлығының көркемдік құндылығын да, идеялық бағыт-бағдарын да бағалағанда алдымен осы тарих тағылымына табан тіреуіміз аса қажет. Сонда ғана қазақ аспанында шоқ жұлдыздай жарқырап нұрын шашқан қазақ батырларының мәңгі өшпес рухы ұзақ күткен тәуелсіздігімізді баянды етуге, алған бетімізден адаспауға жол ашады.

Қорытындылай айтқанда, батырлар – өмірінің көп бөлігі соғыста өткен, кәсібін ұрпақтарына мұра еткен, елдегі билікті өздері де саралай білген, ерекше қадір-қасиетке ие қабілетті тұлғалар болды. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы жолында талай қиын-қыстау күндерді бастан кешірді. «Мың өліп, мың тірілген» тарихи заманда жауға қасқайып қарсы шапқан, ерлік көрсеткен батырларымыз көп. Сондықтан, көшпелі қоғамда ел үшін өмірін құрбан еткен батырлардың биік парызын киелеу салты қалыптасып отырды. Елі үшін тағдырын талақ еткен батырларымыздың есімдері киелі сақталып, ұрпақтан ұрпаққа, кешеден бүгінге жетіп, жалғасып келеді.

§3.2. Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулардың әскери қызметі

Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулар туындылары қазақ халқының әскери ісі және өнерімен, батырлар сословиесімен тікелей байланысты. Жыраулар да осы қоғамдық жіктің өкілдері. Біріншіден, олардың бәрі дерлік батырлар әулетінен шыққан. Екіншіден, олардың өздері де батыр болған адамдар. Мысалы, Қазтуған қолбасы болған, Жиёмбет жырау – Есім ханның әскербасы. Шалкиіз Темір бидің батыры, Доспамбет – көптеген жорықтарға қатысқан батыр т.б. Үшіншіден, олардың ұрпақтары да батыр болған. Төртіншіден, батыр ретінде хан ордасында жүріп, хан кеңесіне қатысып, мемлекет басқару ісіне араласқан. Яғни, батырларға қатысты міндеттердің бәрін атқарған.

Сонымен қоса олар өз жырларымен айқас алдында жауынгерлердің рухын көтеріп, ерлікпен аты шыққан батыр, қолбасыларға мадақ жыр айтып, олардың даңқын көтеретін. Батырлар қоғамдық жігінің пайда болуымен бірге шыққан жыраулар өнері тікелей батыршылық идеологиясымен тығыз байланысты болды. Сол себепті жыраулар батырлық рухтың жаршысы, батырлық идеологияны дәріптеуші. Батыр-жырау Ақтамбердінің «Күлдір де күлдір кісінетіп» деп басталатын толғаулары осы батырлық рухтың әнұраны десе болады. Бұл толғауларда батырлардың басты мақсат-мүдделері (жорықта жүру, қол бастау, қару асыну, сауыт кию, майдан жасау, жауды жеңіп олжа түсіру, елді асырау, халықты тойғызу, тұлпар міну, сұлу құшу, қару соқтыру, әскери өнер үйрену, оны жан-жақты меңгеру, елге қорған болу) жыр етіледі.

Әскери сословиенің өкілі болып, өздері әскери кәсіппен айналысып, бұл кәсіптің ерекшелігін, кәсіби тілін жақсы білгендіктен жыраулар поэзиясы әскери өнердің, қару қолдану әдістерін, қару-жарактың түрлерін, оның атауларын, кәсіби терминдерін, әскерилердің салт-дәстүрлерін зерттеуде бірден-бір дерек көзі, өте бай қайнар бұлақ көзі деуге болады. Осы күні ұмыт болған көптеген атауларды, ұғым-түсініктерді осы жыраулар шығармаларынан табамыз. Жыраулар өнерінің көркемдік ерекшелігі осы күндері жақсы зерттелген болса, әскери өнерге қатысты тарихи деректілігіне лайықты көңіл бөлінбей келді. Кейінгі ұрпақ ұмытпасын дегендей батыр бабаларымыз батыршылыққа, ерлікке, өрлікке, елдікке қатысты деректер мен мәліметтердің бәрін өздерінің жыр-толғауларында әдейілеп, арнайы айтып кеткен сияқты. Сондықтан, жыраулардан қалған мол мұралардың ішінде бытырап жатқан бұл құнды деректерді ыждағаттықпен мұқият жинап, оларды талдап, тиісінше пайдалана білуіміз керек.

Жыраулар тудырған жырлар, батырлық эпостар да – осы әскерилер қоғамдық жігімен байланысты өнер. Көптеген ғалымдар эпостық жырлар батырлардың өз толғауларынан, оларға айтылған мадақ жырлардан, өлгенде шығарылған жоқтаулардан т.б. құралып қалыптасқан деген пікір айтады [20, 41-46-бб.]. Қазтуғанның, Махамбеттің өзін таныстыратын толғауларын, Бұхар жыраудың Бөгембай өлімін естірту, Абылайды жоқтауға арналған жырларын, Доспамбет жыраудың өлер алдында

қоштасуы, Бұхар жыраудың Абылай ханға айтқан мадағы, Шалкиіздің Темір биге айтқан толғауы т.б. жыраулар толғауларын батырлық эпостағы батырдың өзін таныстыруы, оның айқасын суреттеу, жалғыздықта айтқан толғауы, қоштасуы, батырдың өлімін жоқтау сияқты бөліктерімен салыстырсақ тікелей ұқсастықты көруге болады. Бұл көркемдік әдістің ғана ұқсастығы емес, жыраулардың өмірі мен эпос кейіпкері болған батырлар өмірінің ұқсастығының дәлелі.

Қазақ жыраулары XV-XVIII ғасырлар аралығында бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады. Олардың жыр-толғауларында сол бір алыста қалған аласапыран арпалыс шақтардың, болып өткен тарихи оқиғалардың, жаугершілік заманның тірі суреттері жатыр. Бұл дәуір поэзиясы бізге ата қоныс, құт мекеннен ауа көшудің қасіретін, қырық жыл қырғында ат үстінен түспеген жауынгердің жан мұратын, жалпы сол шақтың құдырет шындықтарын қаз-қалпында жеткізді.

Қазақ қоғамында жыраудың атқарған ісі көп, қоғамдағы алған орны алабөтен. Олардың қазақ тарихында әсіресе аса бір беделді, аса бір өтімді болған тұсы Қазақ хандығы дәуірі болды. Қазақ хандығы дәуірі – айрықша қаһармандық дәуір, батырлар заманы.

Әрине, жырау ең алдымен ақын. Өз жанынан өлең шығарушы. Жырау поэзиясының бір ерекшелігі оның шығармашылығында жаугершілік заман сарыны жатуы. Яғни, жырау поэзиясы – жауынгерлік эпос. Қаһармандық жырларды туғызушылар – жыраулар. Бұған бір қисынды дәлел – батырлар жырындағы өлең өлшемінің жыраудың өлең ерекшелігімен аса ұқсастығы.

Сырт жауларға қарсы күрес, елдің сыртқы, ішкі жағдайындағы саяси ахуал көрініс беріп жататын, қаһарман жауынгердің тұлғасы соғыс сәтінде сомдалған ерлік жырларды туғызушы Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Қожаберген, Ақтамберді, Бұқар, Үмбетей, Тәттіқара сияқты жыраулар болды.

Жыраулар туындыларының негізінде біздің әдебиетімізде қазақ халқының қилы кезеңдеріндегі тағдыр-талайы, ел басқарған ұлы хандар тұлғасы, олардың төңірегіндегі ер жастанып жатып, қырық жыл қырғынның ортасында жүріп, халқының азаттығы мен ар-намысын қорғаған дарабоз батыл тұлғалар жайлы толып жатқан батырлық жырлар, дастандар, аңыз-әңгімелер, шежіре хикаялар қалды. Әдебиетіміздің көп асылы, інжу-маржандары осы дәуірлерде туды.

Жырау – қаһармандық эпосты туғызушы, батырлар бейнесін сомдаушы ғана емес, қолбасшы батыр. Оның шығармаларының басты сарыны жауынгерлік рух, ұлт-азаттық күрес, бостандық арман. Негізінен жыраулық өнер жаугершілік заманда туғандықтан әскери өмір мен өнерді, ел қорғау, жауға тойтарыс беру мәселелерін, батырлықты, ерлікті жыр етіп толғауы заңды құбылыс. Осы дәуірде дара ақындар жасаған ерлік-жорық жортуыл жырлары болды. Жаугершілік замандағы соғыс сәтін суреттегенде сауыт-сайманмен құрсанған әскер жасағын, жауынгердің айбынын, күш-қуатын, ерік-жігерін көзбен көріп, қолмен ұстағандай боласың. Суырылып нысанаға ұшқалы тұрған оқтың суылын естисің. Мысалы, Қазтуған:

Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапсам деп тартар,
Сусыным қанға қанар деп... – деп жырлайды [21, 213-б.].

Осындағы ашылып шабу – үдей түскен, екпінді, қайтпайтын ұшқырлық. Жауынгердің бітімі, мінезі, болмысы.

Жыраулар поэзиясының басты тақырыптары Қазақ хандығын құраған тайпалардың топтасқандығы мен бірлігі, мемлекетті және оның әскери күш-қуатын нығайту мәселелері болды. Мұның өзі жыраулар поэзиясында ерлік тақырыбының басымдық алып, өз мемлекетінің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру жолында күрескен батырлардың ержүректігі мен қайтпас қайсарлығын жырлауға жеткізді. Олардың туындыларында асыл текті жауынгер-батырдың құдыретті тұлғасы бар болмысымен көрінеді. Мысалы, өлеңдерінде өз өмірінің негізгі оқиғаларын бейнелей білген талантты жауынгер ақын Доспамбет жырау өзін ең алымен:

«Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме,
Қатарланып, қарланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме!
Қабырғадан қараған
Достым менен дұспаным:
«Апырым, ер Доспамбет!» дегей ме!..»

дейтін ер жігіт етіп көрсетеді [22, 553-б.].

Ол атақты әскербасының отбасында туған, көптеген соғыс жорықтарына қатысқан. Ақын-жырау Сарыарқа даласындағы кескілескен шайқаста қаза табатын жауынгерді пір тұтады. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің өр тұлғасы, ерлік кейіпін көрінеді, оның асқақ рухы, берік дәті, өмірлік мұраты танылады. Оның жырларында жаугершілік заман түрі, соғыс сәті, адырна, садақ, алдаспан қылыш артар жүк, жорық мұраты, жауынгердің жан арманы түскен сөздер керемет: от боп өртеніп, теңіз боп толқып, мұз боп құрсанып, ақ түтек боп буырқанып жатыр. Ақын-жыраудың өлеңдерінде сол замандағы көшпелі қазақтар жауына қарсы қолданған көптеген қару-жарақтардың аты аталып, түсі түстеліп көрсетіледі:

«Сақ етер тиді саныма,
Саксырым толды қаныма...
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда,
Күмбір, күмбір кісінетіп
Күреңді мінер күн қайда,
Толғамалы ақ балта
Толғап ұстар күн қайда,
Алты құлаш ақ найза
Ұсынып шаншар күн қайда,
Садақ толған сайгез оқ
Масағынан өткеріп,
Басын қолға жеткеріп
Созып тартар күн қайда!

Ту құйрығы бір тұтам
Тұлпар міндім, өкінбен,
Туған айдай нұрланып
Дулыға кидім, өкінбен [23, 32-34-66].

Мұндағы сақетердің қандай қару атауы екендігі қазіргі оқырманға күңгірт. Профессор С. Аманжоловтың көрсетуінше, сақетер – қылыштың бір түрі. Бұл сөзді қырғыз тіліндегі қыр. *шалк етме* «шынжыр, тәрізді ескілікті қарудың түрі» дегенмен де салыстыруға болатын тәрізді. Сақетер – қылыш орнына да қолданылады. Бос мойын шоқпар. Ал сақсыр шалбардың ескіне

атауы. Күдері – жұмсақ тері, былғарының бір түрі. Кіреуке – жейде түрінде жасалған, дөңгелек металл шығыршықтардың өрілген торлы сауыт. Оның шөже көз сауыт, торғай сауыт, көз сауыт, бадана сауыт, т.б. түрлері болған. Омырау жағасы ашық жасалып, қайыс баумен немесе темір ілгекпен байланады. Кіреукенің шығыршықтары темір сымнан сақина тәрізді етіп жасалып, ұштары түйіскен жерлері шегелеу немесе пісіріп дәнекерлеу арқылы бекітіледі. Бұл шығыршықтар «көз» деп аталады. Көздердің диаметрі мен қалыңдығы әр түрлі болуы мүмкін. Кейбір кіреукелердің жағалары, кейде бүкіл сауыт тұтасымен берік болу үшін шығыршықтарын екі-екіден қосып өреді. Денеге найза, семсер бойламас үшін кіреукенің кеуде, арқа тұсына, екі бүйіріне темір тақташалар бекітіледі. Кіреуке сауыттардың жандері көбінесе шынтаққа дейін ғана жететіндей қысқа келеді, етектері де ұзын емес. Жағасы кейде болады, кейде болмайды. Етектері қозғалысқа кедергі келтірмес үшін алды-артынан немесе екі бүйірінен жырылып жасалады. Кіреукемен, негізінен, жеңіл әскер түрі жарақтанған. Беріктігі нашарлау болғандықтан басқа сауыттардың астынан да киген [24,324-6.]. Сайгез – садақ оғының бір түрі. Жез айыр, сұр жебе, нарсыз, сайгез т.б. Дулыға – соғыста оқтан сақтану үшін киетін бас киім. Дулығаның екі жағымен артқы етегіне темір тор ілініп, адамның мойны мен иығын тымақ тәрізді тұтас жауып тұрады. Дулыға батырдың басын сойыл, шоқпар, қылыш және садақ оғынан сақтауға арналған [25,104-6.].

Қазақ хандығының қалыптасу кезеңінде ұзақ та қызықты, алайда тартысқа толы қиын ғұмыр сүрген Шалкиіз (Шалгез) Тіленшіұлының (1465-1560) шығармаларында асыл текті жауынгер-батырдың құдіретті тұлғасы бар болмысымен көрінеді. Ол атақты тектен (Едіге ұрпақтарынан) шыққан, өте жақсы білім алған. Үлкен Ноғай Ордасының билеушісі Темір ханзадаға жақын жүріп, оның нөкерлерімен бірге Стамбул мен Қырымда, Дон мен Солтүстік Кавказда болған. Өмірінің соңғы жылдарын Қазақ хандығында өткізген. Ол еш жағынан билеушіден кем түспейтін, тіпті данышпандығы мен ізгілігі жағынан одан да асып түсетін жауынгер-ақынның тамаша бейнесін сомдап соғып, осы бейне арқылы батыллықтың, ерліктің және жайсаң жандылықтың үлгісін көрсеткен. Шалкиіз әрі батыр, әрі жырау [26, 34-6.].

Шалкиіздің «Алаштан байтақ озбаса», «Жебелей желге жүгірген», «Жапырағы жасыл бәйтерек» т.б. жырлары батырлық,

жаугершілік жайын қозғайды. Жыраудың көпшілік шығармасы жаугершілік заман күйін шертеді. Оның ішінде батырға мадақта, жауынгер мұраты да, ауыр жеңіліс сәттің азалы күйге бөккен мұнар күні де, жеңіс қуанышы да жүреді. Шалкиіздің батырының қимылы кесек, ісі ірі. Соғыс сәтіндегі суреттер, қимыл-қозғалыс шақ қосқабат өріліп отырады. Суырыла шапқан, жорық сәтіндегі батыр жырларында әр қырынан, әр қалыпта ашылады [21,181-182-бб.].

Шалкиіздің жырларында жауынгер-батырдың әскери киім-кешегі, қару-жарақтары аталып, айшықталып, анық сипатталып, көрсетілген. Оларды мына жыр жолдарынан анық байқаймыз:

Алаштан байтақ озбаса,
Арабыдан атты сайлап мінбен-ді!
Күлікке тастай болып тимесе,
Үстіме көбе сайлап кимен-ді!

Дулығамның төбесі
Туған айдай болмаса,
Батыршылық сүрмен-ді!

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма,
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма! [23,36-б.] –

дей келіп, ары қарай «Би Темірге бірінші толғау» деген жырында:

Жауға кисең берен ки,
Егеуленген болат өте алмас,
Есендікте малыңды бер де батыр жый,
Басыңа қыстау іс түссе
Дұспанның қолы жете алмас! [23, 38-б.] –

деу арқылы берен сауыттың ерекше қасиетін көрсеткен.

Берен – болат темірлі сауыт. Тері, матаға болат, темір тақталарды шегелеп, қатарлап бекіту арқылы жасалған. Үлкен темір тақталар иілуге мүмкіндік бермейтін болғандықтан бе-

рен кеудеше түрінде тұтас жасалып, бастан сыпырыла шешіліп киілген, баумен байланған. Іштен шегеленгендіктен болат тақталардың ара-жігі ашылмай денеге қару өткізбейтін берік болған. Кейде береннің иықтары мен етегін аң терілерімен жиектеген. Беренді негізінен жұқалау кіреуке, қаттама сауыттардың сыртынан киген. «Айбынды ерлер көп өтті. Кіреуке киген, беренмен» (Ақтамберді) деген жырдағы берен отты қару пайда болып, ауыр қаруланған атты әскер таратылғаннан кейін қолданыстан шығып қалды [27,289-290-бб.]. Күлік – бұл жерде сәйгүлік, пырақ ат.

«Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.

Батыр жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар» –

деген жыр жолдарындағы «көбе» – көбе сауыт – дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың соғыста кебенек (киіз кеудеше) сыртынан киген сауыты. Оның 2 түрі болған: а) жүрек тұсын, білекті, тізені, иықты садақ оғынан, қылыштан, найзадан қорғау үшін жалпақ темірден жасалған көбе; ә) бүкіл кеудені қорғау үшін тырнақ көбесіне ұқсас қола не мыс, кейде алтын мен күміс табақшаларды қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасаған Көбе. Ол үшін алдымен қалың қатты теріден, сүйектерден, темірден белгілі бір пішінде тілікшелер берік мата, киіз немесе теріден жасалған астарға қайыспен немесе сыммен тігіп бекітіледі. Адам қимылына кедергі келтірмес үшін көбелер жоғары және орта тұсынан ғана бекітіліп, төменгі жағы бос қалдырылады.

Көбе сауыттың сыртқы пішіні әр түрлі болып келеді. Ұзын немесе қысқа етекті, жеңді немесе жеңсіз, жағалы немесе жағасыз түрлері де кездеседі. Көбе сауыттың жеңдері ішкі қолтық жағынан ашық болып жасалады. Көбе сауыт бүйірлерінен ашылып, мойыннан киіледі де жеңдері, бүйірлері баулармен байланады. Ұзын етекті сауыттар қозғалуға кедергі келтірмес үшін алдынан және артынан немесе екі бүйірінен жырылып жасалады. Көбе сауыттан денеге оқ, қару өтпес үшін кейде кеуде, арқа тұсына, иықтарына болат тақташалар орнатылады. Кейінірек жеңіл көкірекше түрі шыққан. Садақ оғы көбені бұза алмағаннан

кейін көбе бұзар қозыжауырын жебелер шыққан. «Көкірек қысқан көбені, қозыжауырын ғана бұза алар» деген сөз осыдан қалған. Батырлар мінетін аттың арқасы мен жонын, қабырғасы мен мойнына жабатын көбелер де жасалған [25,106-б.].

Ақын-жырау өзінің «Ер Шобан» деген жырында Ноғайлының батырларын сипаттай отырып, олардың ерлігімен қатар сол кездегі көптеген қару-жарақтарды атап көрсетеді.

«Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған.

Жиынымның ішінде
Түрлі-түрлі бай да бар,
Түменді бұзған ер де бар,
Суын түсті жүйрік бар,
Суырылып шабар батыр бар.

Ақ табан ару торы ат жайлаған,
Алдаспан ауыр қылыш байлаған,
Сыпайшылық бұ-ды деп
Ала білек оқ салған...
Алдаспан ауыр қылыш суырған,
Ажалға қарсы жүгірген.

Ол тырысқан, тырысқан,
Күнінде мың кісімен ұрысқан,
Жауырынына қанды көбе сыймаған,
Жағасына адам қолы тимеген.

Жауды көрсе бүлдірген,
Атқан оғын оздырған,
Дұспанның тобын тоздырған,
Бір ойында алпыс ала балта сындырған.

Қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген,
Мақтауына адам тауып жетпеген.

Бәрін айт та бірін айт,
Қабағын қара сусар бөрік басқан,
Жауырынын күшіген жүнді оқ шанышқан,

Қалжуырдай шаншылған,
Жұрт үшін қарауылға көп тұрған.

Он екі құрсау жез айыр
Қара мылтық жұмсаған [23, 48, 49, 50-66.].

Бұл жыр жолдарындағы бүгінгі күні көпшілікке белгісіз сөздерге, қару түрлеріне түсінік беру қажет болар. Түмен (он мың әскер) – түркі-моңғол ұлыстарында болған әскери-әкімшілік бірлік. Ол өз кезегінде мыңдық пен жүздікке бөлінген. Түменді түменбегі басқарған. Суын – бұлан, яғни бұлан түсті жүйрік деген сөз. Алдаспан – ерекше ауыр қылыш. Қынға салып алып жүретін жеңіл қылыштармен қоса, қынсыз, ауыр қылыштар да болған. Олар алмас, болаттан соғылып, бас жағы үлкен, жалманы (жүзі) жалпақ болады. Сондықтан оны қынсыз ұстайды. Тым салмақты болғандықтан Алдаспанды тек қарулы батырлар ғана ұстаған. Оны белге байлап, не иығына асып жүрген. Алдаспан қылыштың ішіндегі ең таңдаулысы, асылы саналады. Ауыз әдебиетінде мықты батырларды бір шапқаннан кесіп түсер Алдаспанға теңейді. Қылыштың ерекше түрі ретінде Алдаспан ерте заманда пайда болған. Көшпелі халықтардың өнер ескерткіштерінде, шығыс халықтарының бейнелеу өнері жәдігерліктерінде Алдаспан ұстаған батырлар бейнесі жиі кездеседі [28,62-б.]. Күшіген – жыртқыш құс (орысшасы – гриф). Қалжуыр – садақтың оғының бір түрі. «Қара мылтық» – мылтықтың түр-түріне байланысты айтылатын көне атаулардың бір тобы, байырғы ақын-жыраулар шығармаларында жиі айтылады. Ал «қара мылтық» деген тіркес білтелі мылтықтың бір түрі болса керек. Қырғыз тілінде қара мылтық «пистонсыз атылатын мылтық» ұғымын білдіреді. Қазақтың ескі мылтықтарының бір атауы. Оқпаны әшекейсіз мылтықтар «қара мылтық» деп аталып, ал оқпаны өрнектелген мылтықтар «алтын мылтық», «күміс мылтық» деп аталды.

Күмісті мылтық қолға алып,
Көлден кулар ұшырдым...

«Қара мылтықтың» құндағы да еш әшекейсіз, қарабайыр жонылып жасалды, ал сәнді мылтықтардың құндақтары да боялып,

жазулармен көркемделіп, өрнектелген алтын, күміс пластиналармен қапталды.

Алтын құндақ ақ берен,
Ата алмасам маған серт...

Ауызша және жазба деректерде «қара мылтық» сөзі көбіне оқпандағы оқ-дәрісіне тұтанған пілтемен от беріп ататын пілте мылтықтың атауы ретінде айтылады [24,450-6.].

Жиембет жырау Еңсегей бойлы ер Есімнің Кіші жүздегі ел басқарушы бии, әскербасы, қазақтар мен ойраттардың соғыстарына қатысқан, жауынгерлігімен және батырлығымен данқы шыққан күшті әрі саны көп тайпаның басшысы болған. Ол – қазақтар мен ойраттардың соғыс қақтығыстарында, сондай-ақ Ташкент билеушісі Тұрсынның бүлігін басуда (1627 ж.) шешуші рөл атқарған басты қайраткерлердің бірі, әсіресе 1620 жылы ойраттармен арада болған соғыста қазақтардың жауды ойсырата жеңуіне мұрындық болады. Ақын өзі туралы:

«Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайындай,
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайындай,
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай»

дей келе, өзі қолданған кейбір қару түрлерін атай кетеді:

«Сырым саған түзу-ді,
Садаққа салған бұлыңдай...
Керегеге ілінген
Шабылмаған семсер тұр,
Жаудан алмай кегімді,
Есіл де өмір өткен құр [23,54-66.].

Ал Ақтамберді жырау (1675-1768) өмірінің көпшілігін жорықтарда өткізіп, қазақтардың тамаша жеңістерінің куәсі болған. Ол 17 жасынан бастап қазақтардың Орта Азия хандық-

тарымен арадағы соғыстарына қатысады. Өзінің жанкешті ерлігімен, ақыл-айласымен көпке танылады. Талай рет өлім аузынан қалады. Бірде, тіпті, жортуылда жау қолына түсіп, өлім жазасы орындалар қарсаңында ғана қаңып құтылады. Батыр жырау өзінің белсенді ісімен де, жалынды жырымен де жоңғарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың бел ортасында болады, қазақ жасағының алдыңғы сапында шайқасады. Оқиғалар мен кескілескен шайқастардың қайнаған ортасында жүріп, жауынгер-ақын ұрыстарға қатысып қана қоймай, жалынды жырларымен жауынгерлерді батылдық пен ерлікке шақырып, олардың бойында өздерінің күшіне сенімін нығайтты және жауға бірлесіп тойтарыс беруге топтастырды:

«Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қашпас,
Жауды аяған бет таппас,
Уа, жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,
Ғазырейіл тура келмей жан алмас!»

Батырлардың қоғамдағы функциясы, батырлардың басты қызметі жауынгерлік қызмет, ел қорғау, соғыс өнерін, әскери тәлім-тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізу болып табылады. Соғыс ісі батырлардың негізгі кәсібі болғанымен, бұл кәсіптің мақсаты Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кеңейту, тұтқынға түскен отандастарын азат ету, жау қолынан қаза тапқан ата кегін қайтару болды. Осы халық алдындағы атқарып жүрген адал борышын жауынгер жырау былайша жырлайды:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап [23,61-66.].

Осы жерде жыр жолдарында орын алып отырған қазақ жасағының әскери іс-қимылдарындағы тудың орны мен рөліне тоқталып кеткен жөн болар. Ту – жауынгерлік рухты белгілейтін қасиетті рәміз. Ту – киелі рәміз. Тіліміздегі «ту қылып ұстау», «ту қылып көтеру» сияқты сөз тіркестері бір нәрсені қасиеттеуді, қадірлеуді, қайрат беретін күш санауды білдіреді. Ту үлкен матадан түсті желек түрінде жасалып, найзаға, оның сабына тағылып көтерілетін. Әскерге, жауынгерлерге күш беріп, қорғау үшін оған киелі белгілер салынған. Мысалы, мұсылмандарда ай, құран сөздері, алланың аты, христиандарда крест, екі басты самұрық, Христос бейнесі, қытайларда қасиетті айдаһар. Ту әскер үстінде желбіреп тұрса, әскерді жеңіске жеткізеді деп түсінілгендіктен, оны қорғап, сақтап, тудың құлауын жеңілумен бірдей көрген. Туды әскердің киесі санағандықтан көшпелілерде айқас кезінде туды ұстауға ең батыр адамдар сайланған.

Қазақ ауыз әдебиетінде өздері жараланса да туды құлатпай ұстап тұрған батырлар туралы аңыздар көп. Мысалы, жоңғарлармен бір айқаста Қазымбет батыр ту ұстаушы болып, айқастың аяғына дейін тапжылмай тұрады. Айқас біткеннен кейін де аттан түспеген соң, жанына келсе, жаудың тиген оқтарынан өліп кетсе де, туын түсірмей ұстаған күйде қатып қалған екен дейді [29,189-б.].

Сонымен ту дегеніміз – бүкіл әскердің жауынгерлік рәмізі. Соғыс кезінде әскер өз туын сақтап, жау туын құлатуға тырысқан.

XVIII ғасырдағы әйгілі жыраулардың бірі Үмбетей Тілеуұлы жорықтарға қатыса жүріп, батырлардың ерліктерін көреді, сөйтіп олар туралы мақтау өлеңдер шығара бастайды, батырлық жырларды орындап, халыққа танымал болады. Оның шайқастардағы батылдығы мен жалынды шақыру жырлары жасақтағы жырау-жыршы деген лайықты атағын шығарады, сөйтіп ол уақыт өте келе Абылай ханның серіктері қатарына қосылады. Даңқы шырқап шыққан кезінде Үмбетей жырау Бөгенбай батыр жөніндегі атақты жоқтауын және Бөгенбай батырдың өлгені туралы Абылай ханға естірту өлеңін шығарады. Ақын-жыраудың шығармашылығында «Бөгенбай өліміне» және «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» деген екі шығарма ерекше көрінеді.

Қорыта келгенде, Қазақ мемлекеті пайда болған кезінен бастап бейбіт, тыныш өмір дегенді білмеді. Ол барлық уақытта экспансия объектісі болып, жау мемлекеттер тарапынан жасалған

шабуылды тойтарымен болды. Жоңғар хандығымен соғыстар ұзақ уақыт және қиян-кескі жүргізілді. Бұл дәуірде ақын-жыраулар батырлық тақырыбын кең көлемде жырлап, жауынгер-жасақтардың жауынгерлік рухын көтеруде зор рөл атқарды. Олар сол уақыттың алыптары туралы жырлап, замандас батырларының даңқын аспандатып қана қоймай, өздері де жауға қарсы әскери жорықтарға қатысып, жауынгер-жыраулар болды және де әскербасы, қолбасшылық қызмет те атқарды.

Әскери тақырып, көшпелілердің әскери өнері жыраулар поэзиясының дәстүрлі арнасы болып табылады. Қазақтардың жоңғар жаулаушыларына қарсы ұзаққа созылған күресі дәуірінде халықты жауға топтасып, тойтарыс беруге шақырған жыраулар поэзиясының зор маңызы болды. Жыраулар бұл міндетті лайықты атқарды, олар туған жерді, елді қорғаушылардың батырлық қасиеттерін жырлап, олардың ерліктері мен іс-әрекетін дәріптеді, оларға өз туындыларын арнады. Негізінен алғанда идеологиялық рөл атқарып, күшті қазақ мемлекеттігі мен оны жатжерлік басқыншылардан қорғау идеясын жырлаған жыраулар поэзиясы басты орын алды. Жыраулар мемлекетке қызмет етіп, хан билігін қолдап отырды. Олар халықты бірлікке, жаулап алушыларға қарсы күреске шақырды.

§ 3.3. Византия үзеңгілері туралы – Болгариядан табылған заттар мысалында (VII-XII ғғ.)

Батыста үзеңгілер мен ерлердің таралуын батысеуропалық авторлар ерте кезеңмен – «ауыр атты әскердің басым рөлі» деп сипатталатын «әскери төңкеріспен» (XI ғ. ортасы – XIV ғ. ортасы) байланыстырады [30, p.241–248].

Орта ғасырдағы дереккөздерді, археологиялық куәліктерді талдау және тарихнамаға шолу көрсетіп отырғандай, орта ғасырлық атты әскердің мағынасы артуына байланысты батыс тарихнамасы көзқарасының арақатынасын орнатуға, ал мерзімін V-X ғғ. дейін түсіруге болады. Бұл кезде тактиканы және жалпы алғанда, әскери ұйымды өзгеріске ұшыратқан, салт атты жауынгердің қару-жарақтарында өзгерістер орын алған. Алдымен Шығыстан бастау алған бұл жаңалықтар бірте-бірте Батыста да тарала бастады.

«Халықтардың ұлы қоныс аударуы» (IV-XIII ғғ.) кезеңіндегі әскери іс жөніндегі әдебиетте үзеңгінің пайда болуына және ерте

Мазмұны

I. ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНДЕГІ ЭТНО-САЯСИ ҮДЕРІСТЕР ..3

- 1.1. Түркі және Батыс түрік қағанаттарының этнотерриториясы мен шекарасының мәселелері (Ф.Искакова) 3
- 1.2. Түргеш қағанатының территориясы мен шекарасы (Г.Искакова) 17
- 1.3. Орталық Азия көшпелілерінің «Алаш» қауымдастығының этнотерриториясының қалыптасу мәселелері (Т.Омарбеков, Г.Б.Хабижанова) 38
- 1.4. XIII-XV ғғ. алғашқы жартысындағы этнотерриторияның қалыптасуына әсер еткен этносаяси үдерістер және олардың ерекшеліктері (М.Ногайбаева) 59

II. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНДЕГІ ӘУЛЕТТІК БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....81

- 2.1. Орталық Азия көшпелілерінің ұлы тұлғасы (Т.Омарбеков) 81
- 2.2. Алтын Орданың XIV-XV ғасырлардағы этносаяси өмірінің дамуының ерекшеліктері (М.Ногайбаева).....110
- 2.3. Ортағасырлық Қазақстан территориясындағы этникалық мәселелердің Әмір Темір әулетінің шығармаларында талдануы (Н.Тасилова) 121
- 2.4. Қазақ мемлекетінің құрылуының алғы шарттары мәселелері (Б.Кәрібаев).....135
- 2.5. XV-XVII ғғ. Қазақ хандығының саяси тарихы және сыртқы қарым-қатынастарының мәселелері (Б.Кәрібаев).....169
- 2.6. Көшпелі қоғамның билік тәртібіндегі рухани құндылықтар (Э.Телеуова).....185

III. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЖАУЫНГЕРЛІК ЖӘНЕ БАТЫРЛЫҚ ӨНЕРІ 208

- 3.1. Қазақ халқының әскери өнеріндегі батырлар образы (Б.Сайлан) 208

- 3.2. Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулардың әскери қызметі (С. Смағұлов).....226
- 3.3. Византия үзенгілері туралы – Болгариядан табылған заттар мысалында (VII-XII ғғ.) (В. Йотов (Варна, Болгария) 239
- 3.4. Орталық Азия аумағындағы Ежелгі Ғұн мемлекетінің Қытайдағы Хан әулеті мемлекетімен жүргізген дипломатиялық қарым-қатынастары мен соғыс қимылдары (Е. Ноянов) 249

Ғылыми басылым

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІЛЕРІ
ӨРКЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ**

III том

Орталық Азия көшпелілеріндегі
этно-саяси үдерістер,
әулеттік басқару және жауынгерлік өнер

Монография

Редакторы *А. Шуриева*
Компьютерде беттеген *Г. Шакқозова*
Мұқабасын безендірген *А. Қалиева*

ИБ № 10130

Басуға 24.10.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆.
Көлемі 16,8 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4917.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.